

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДО ІСТОРІЇ РОДИННОГО ФОТОАРХІВУ СКОРОПАДСЬКИХ

Т.ОСТАШКО

Інститут історії України НАН України

Анотація

Стаття присвячена сімейним фотоальбомам Скоропадських, які були складовою архівної спадщини цього славетного козацько-старшинського роду і суттєво доповнюють його життєву і суспільну історію.

Ключові слова: Скоропадські, Дурново, родинні архіви і фотоальбоми.

Аннотация

Статья посвящена семейным фотоальбомам Скоропадских, которые были составной архивного наследия этого знаменитого казацко-старшинского рода и существенно дополняют его жизненную и общественную историю.

Ключевые слова: Скоропадские, Дурново, семейные архивы и фотоальбомы.

Summary

This article covers the Skoropadskiy family's photo albums that were the part of the archival heritage of this famous Cossack Hetman clan and significantly supplemented its life and social history.

Key words: Skoropadskiy family, Durnovo, family archives and photo albums.

Плекання родинних традицій і збереження сімейних реліквій притаманні більшості українських аристократичних родин. Збирання сімейних архівів, відтворення художніми засобами побуту, способу життя і діяльності їхніх найвідоміших представників було невід'ємною складовою українського консерватизму, який протягом століть таким чином забезпечував неперервність національного розвитку. Починаючи від найкращих зразків української парсуни – портретів відомих репрезентантів українських аристократичних родин, які набули популярності за часів Гетьманщини, їхні оселі зазвичай прикрашали зображення славних представників роду, виконані митцями на замовлення. Із розвитком технологій портретний живопис замінили на фотографії, які починаючи від кінця XIX ст. стали доступними і для менш забезпечених верств населення. Сімейні світлини стали таким же невід'ємним атрибутом селянської вітальні, як і ікона з рушником та лампадкою. Кожна з таких фотографій – це жива історія родини, яку можна було розповісти з різними подробицями та побутовими деталями. Для аристократичних родин, зокрема українських, сімейні фотоальбоми суттєво доповнили домашні архіви, які збиралися багатьма поколіннями протягом тривалого часу і стали яскравим і багатобарвним свідченням історичного минулого.

Яскравим свідомством доби є фотоальбоми родини Скоропадських, якій судилося відіграти одну з ключових ролей в українських національно-визвольних змаганнях. Досі сімейна фототека ще не була предметом спеціального дослідження. Загалом архівній спадщині відомого українського козацько-старшинського роду присвятили свої праці Г.Папакін та В.Кугай¹. Одиною спробою публікації сімейних світлин з колекції Скоропадських є каталог виставки «Гідний роду свого» (до 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського), впорядкований Т.Ралдугіною². Проте зазначені видання не зосереджують свою увагу на вивченні процесу збирання та впорядкування сімейних фотографій, створенні колекцій світлин, їх переміщенні й зберіганні.

Метою нашого дослідження є спроба вивчення процесу створення колекції світлин славетного українського козацько-старшинського роду Скоропадських. Поряд із висвітленням усіх етапів формування корпусу фотографій представників родини гетьмана України ми намагалися розглянути, наскільки повно відбилися в родинній фотозбірці взаємини споріднених із сім'єю Павла Скоропадського аристократичних родів Дурново, Кочубеїв, Олсуф'євих, Білосельських-Білозерських, Демидових та інших. Водночас спробували висвітлити, наскільки повно приватні фотографії всіх членів родини, близьких та друзів, а також інтер'єрів міських помешкань і маєтків Скоропадських і Дурново дореволюційної доби відображають їхній побут та звичаї. Водночас намагалися простежити процес переміщення, впорядкування та зберігання сімейних фотоальбомів.

Постать гетьмана Павла Скоропадського, творця Української Держави, його дружини і дітей сьогодні продовжує викликати великий інтерес у суспільстві. З покоління в покоління всі представники цього роду зберігали родинні документи, передавали своїм нащадкам сімейні реліквії, на основі яких Скоропадські зуміли затримати свою українську ідентичність і увійти в українську історію як національні державотворці.

Дід майбутнього гетьмана – Іван Михайлович Скоропадський, відомий як колекціонер українських артефактів, прищепив сину, а згодом і онукові любов до української історії та старовини. Батько Павла Петровича Скоропадського – Петро Іванович багато зробив для пошуку та дослідження архівних матеріалів з історії їх роду. Завдяки його старанням, рішенням Сенату у 1884 р. цей старовинний український аристократичний рід було внесено до дворянської родовідної книги Російської імперії, а родинний герб їх офіційно затверджений імператором³.

Наслідуючи батьківську традицію, майбутній гетьман долучився до створення фамільної колекції Скоропадських, намагаючись відшукати та придбати документи, які належали різним гілкам цього великого роду. Упродовж усього свого життя він збирав та вивчав сімейні архівні матеріали, про що, зокрема, свідчать сторінки його спогадів.

До збирання і впорядкування архіву Скоропадських приєдналася й Олександра Петрівна Скоропадська (уроджена Дурново). Вона з дитинства захоплювалася генеалогією, колекціонувала та вивчала архіви своєї родини. Як відомо, засновником роду Дурново вважається граф Індрис, який прийшов з Фландрії й разом зі своїми синами оселився у Чернігові. Від нього, поряд з Дурново, походили деякі інші знамениті роди, які виявили себе в російській і українській історії; серед них, зокрема, Толсті, Олсуф'єви, Демидови. Дурново брали собі жінок з місцевої знаті, серед якої були предки Рюриковичів, київських князів і литовських Гедиміновичів⁴. Захопившись історією свого роду, Олександра Петрівна простежувала всі сімейні зв'язки, докладно дослідила шлюби та нащадків кожної з гілок та уклала повну схему родинного дерева Дурново від XIV століття. Вона також склала родовід Скоропадських, а згодом об'єднала дві схеми в одну у вигляді кола, в якому одну півкулю складає рід Дурново, другу – Скоропадських⁵. Крім того, Олександра Петрівна ретельно впорядкувала архіви по кожній окремій гілці родів Скоропадських і Дурново. Поряд з цим вона з різних джерел ретельно збирала інформацію про генеалогію Скоропадських і Дурново та споріднених родів, тому її дослідження фамільної генеалогії, на думку сучасних фахівців, можна порівняти з працями О.Лазаревського та В.Модзалевського з українського родознавства, оскільки вони охоплюють історію великого кола української аристократії, а також російських князівсько-боярських та дворянських фамілій, що мали сімейні зв'язки з українською елітою. Водночас дослідження О.Скоропадської мають абсолютно самостійний і завершений характер, а вона вдало поєднала у собі риси власника фамільного архіву і його найпершого дослідника, «камерального археографа та генеалoga»⁶.

Доля архівної колекції склалася непросто. Попри те, що родина з покоління у покоління збирала і досліджувала свої архіви, революційна стихія не могла не позначитися на цілісності колекції. Під час селянських заворушень був спалений дерев'яний будинок Скоропадських у Тростянці. Численні експонати родинної колекції загинули під час пожежі, серед них були й родинні альбоми фотографій, впорядковані Олександром Петрівною Скоропадською. Розуміючи, яку загрозу для сімейних колекцій має більшовицька окупація України, родина спробувала зберегти те, що ще залишалось не знищеним. Очевидно, у майбутньому дослідники зможуть докладніше висвітлити питання переміщення та збереження архівної спадщини Скоропадських, сьогодні можемо лише констатувати, що Олександрі Петрівні Скоропадській вдалося переправити за кордон значну частину родинної колекції. Як згадує гетьманівна Олена Отт-Скоропадська, це зробила колишня гувернантка її матері, а згодом – найближча подруга Пауліна Шульц⁷. Очевидно, що серед цього родинного скарбу були й альбоми із сімейними світлинами.

Опинившись в еміграції, Скоропадські почали знову формувати сімейний архів, і відновлення та дослідження родоводу отримали новий імпульс. Для Олександри Скоропадської та її чоловіка було важливим, щоб їхні діти добре знали історію свого походження. Для кожного з них вона виробила окремий примірник родового дерева і схеми роду Скоропадські-Дурново. Сьогодні екземпляри генеалогічного дерева славного українського роду зберігаються у колекції Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ЦДІАК України), а один примірник – у гетьманівни Олени Отт-Скоропадської. Крім того, Олександра Петрівна уклала шість об'ємних збірок джерел і матеріалів про рід Скоропадських та рід Дурново, а також про Кочубеїв, Волконських, Демидових, Бібікових, Апостолів, Розумовських, Безбородьків, Олсуф'євих та інших, з якими мали родинні зв'язки. У цих томах зібрано як документи, так і мемуари, виписки з історичних і генеалогічних праць, часописів та довідників, зображення гербів різних родів, портрети, малюнки, фотографії тощо⁸.

Усвідомлюючи велику відповідальність за збереження фамільних архівів перед нащадками, члени родини Скоропадських попри надзвичайні умови революційного, а згодом еміграційного життя та лихоліття Другої світової війни змогли затримати фамільний архів, а з відновленням державної незалежності України передати його на батьківщину. Без сумніву, ця справа була важливою для всіх членів сім'ї, збереження родинних архівів після смерті матері перебрали на себе її доньки Марія, Єлизавета та Олена. Кожна з них по черзі внесла свою лепту у збереження архіву Скоропадських.

Сьогодні лише зі слів гетьманівни Олени Отт-Скоропадської можемо простежити долю цього комплексу документів. Зокрема, вона зазначає, що наприкінці війни, коли дедалі очевиднішою ставала більшовицька окупація Берліна, Марія Павлівна Скоропадська розпочала пересилати братові у Лондон великі пакунки з архівними матеріалами. Деякі зіставлення дають підстави для гіпотези, що поряд із документами гетьманського руху до англійської столиці були переправлені численні родинні фотографії та декілька альбомів. Нинішні місця їх зберігання дають змогу стверджувати, що серед них були незначна кількість армійських фотографій Павла Петровича Скоропадського, чимало світлин гетьманича Данила та діячів гетьманського руху.

Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська у своїх споминах згадує, як напередодні від'їзду з Ванзее вона допомагала пакувати речі для евакуації. «Я їздила тепер майже щовечора до Ваннзее, – зазначає вона, – щоб допомогти при впорядкуванні речей, які там залишалися, й пакуванні тих, які мали їхати з нами... Коштовніші предмети з нашого дому й пам'ятки вже давно були переправлені до Оберстдорфа або ще раніше перевезені для зберігання в інші місця, де всі вони, однак, пропали»⁹. У свою чергу, відомий український учений Наталія Полонська-Василенко, яка була дуже близькою до Єлизавети Кужім-Скоропадської, у 1950-х рр.

в одному з нарисів про неї писала, очевидно зі слів самої гетьманівни, що напередодні від'їзду з Ванзее у лютому 1945 р. вона «пакувала цінні архіви, книжки і сама під обстрілом ровером відвозила їх на дворець...»¹⁰.

У такий спосіб члени родини (гетьман з доньками Єлизаветою та Оленою) змогли вивезти, на жаль, лише решту сімейного архіву, серед якого були численні фотографії. Натомість, за згадкою гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, «великий політичний архів мого батька, який ще залишився в Берліні, був спалений», оскільки «забрати його з собою було неможливо»¹¹. На користь цього є її свідчення, хто з них які саме речі ніс до поїзда у Платтінгу. «Батько взяв з собою куфер з документами й архівом, – зауважує гетьманівна Олена. – Я несла його портфель»¹².

Можна припустити, що серед матеріалів згаданого архіву були окремі знімки, які зберігалися вкупі із листуванням членів гетьманської родини. Решта, як вже зазначалося, були або переслані до Лондона, або вивезені до Оберстдорфа. Як відомо, передчуваючи близький кінець війни, гетьманова Олександра Скоропадська разом із сином Петром переїхали до цього невеликого міста у Баварії, де мешкала її близька приятелька Ольга Мордвінова. Тоді ж вона забрала із собою найбільш коштовні речі та частину фамільного архіву, в якому було кілька родинних альбомів. Згодом ці альбоми переходили від однієї доньки до іншої. Тепер два з них, один із світлинами пращурів гетьманової Олександри Скоропадської, інший – гетьмана Павла Скоропадського та фотографіями інтер'єрів їхнього першого помешкання після шлюбу, та знімки маленьких Маріки, Лілі, Петра і Данилка зберігаються у гетьманівни Отт-Скоропадської. Ще частину родинного архіву Олександра Петрівна, прагнучи його зберегти, переслала друзям у Дрезден. Проте матеріали цієї колекції були повністю знищені під час бомбардування міста. За останніми свідченнями гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, частину архіву було передано також друзям родини, які мешкали у баварському місті Фрайбург. Що стало з цією колекцією, достеменно встановити не вдалося.

Після трагічної смерті Данила Павловича Скоропадського його архів на пропозицію проводу Української гетьманської організації Америки (УГОА) був пересланий з Англії до США. Тривалий час ця частина колекції Скоропадських, відома також під назвою архівів Гетьманича Данила, зберігалася у провідних діячів українського гетьманського руху Америки Михайла Гаврилів-Бояра та Петра Запорожця у Детройті. На жаль, за цей період так і не було проведено інвентаризацію колекції.

Українські зарубіжні історики Д.Левчук та В.Гришко першими виступили з ініціативою розпочати вивчення архіву Скоропадських. Як відомо, у 1963 р. групою українських громадських діячів (В.Коструб'яком, Д.Левчуком, В.Лотоцьким, В.Чумою) на чолі та з ініціативи редактора Євгена Зиблікевича було засновано Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського (СЄДІ) – українську наукову установу у Філадельфії (штат Пенсільванія, США). Є.Зиблікевич започаткував вивчення наукової й епістолярної спадщини засновника українського модерного консерватизму, видатного українського мислителя В.Липинського, який був ідеологом дідичної монархії, персоніфікованої родом Скоропадських. Тому його не могла не зацікавити перспектива придбання інститутом архівів Скоропадських та їх наукового вивчення. Президент СЄДІ доклав також значних зусиль для збирання та збереження родинного архіву гетьмана.

Перші кроки до цього були зроблені у січні 1971 р. Є.Зиблікевич від імені СЄДІ звернувся з листом до гетьманівни Єлизавети Кужім-Скоропадської. Напередодні член УГОА К.Трохименко зустрічався з нею в Оберстдорфі¹³. Гетьманівна переживала за майбутню долю родинного архіву, який перебував у Детройті, а також цікавилася подальшими перспективами його збереження. Вона прагнула врахувати думку гетьманського центру, куди можна було б передати частину родинного архіву та її особистий архів, які були в Оберстдорфі,

проте схиллялася до пропозиції перевезти колекції до СЄДІ. У своєму листі до гетьманівни Єлизавети Є.Зиблікевич писав, що «не сподівався такої розв'язки і що навіть натяками не мав відваги робити... якісь конкретні заходи в цьому напрямі»¹⁴. Очільник інституту висловлював готовність прийняти для зберігання та подальшого вивчення родинний архів Скоропадських, фінансування його пересилки; наголошував на необхідності переслати найцінніші матеріали авіапоштою. При цьому Є.Зиблікевич звертався до гетьманівни Єлизавети з проханням: на фотографіях вказати ім'я та прізвища осіб, а також де і коли вони були зроблені¹⁵.

Листом Є.Зиблікевича до Є.Кужім-Скоропадської від 10 січня 1971 р. були означені взаємини між родиною Скоропадських і СЄДІ. Зокрема, очільник інституту запропонував гетьманівни Єлизаветі оцінити вартість надіслані архівної колекції і звернувся до неї із запитом про її дозвіл на запис цієї суми «на рахунок членства-фундаторства чи членства-меценатства» у реєстр СЄДІ. Цей крок фактично означав, що родина Скоропадських, починаючи від Є.Кужім-Скоропадської, ставали членами-фундаторами інституту. Водночас Є.Зиблікевич наголошував на дотриманні всіх застережень щодо публікації матеріалів з родинного фотоальбому Скоропадських¹⁶.

Водночас, як свідчить листування Є.Зиблікевича з професором Левом Заяцем з Детройта, у 1975 р. гетьманівна Олена Отт-Скоропадська надіслала з Цюриха до інституту певну частину батьківського архіву, яку зберігала у себе. Сьогодні важко простежити, що саме належало до цієї частки архіву Павла Скоропадського, але зміст листа президента СЄДІ дає можливість зрозуміти, що це були рукописи, які належали безпосередньо Павлу Скоропадському. Як згадує Є.Зиблікевич у своєму листі від 9 вересня 1975 р., він протягом кількох місяців займався «відчитанням та переписанням олівцем деяких тяжчих рукописів, а крім того також заінвентаризував і описав архівні матеріали зборів Гетьмана Павла, переслані в тому часі до Інституту Гетьманівною Оленою з Цюриху»¹⁷. Листування Є.Зиблікевича з Л.Заяцем дає змогу з'ясувати, що наприкінці листопада 1975 р. СЄДІ отримав другу партію архівної колекції Скоропадських від Олени Павлівни з Цюриха, в якій серед іншого були і мистецькі речі. Так, 10 грудня президент Східноєвропейського дослідного інституту писав професору Л.Заяцю, що «прийшла друга з черги партія архівних матеріалів від Пані Гетьманівни Олени зі Швейцарії» і він має «хоч побіжно перевести інвентаризацію, бо по-перше – дуже кортить самому знати зміст пересланого, а по-друге – треба подякувати Пані Олені, отже треба подати список хоч і не поодиноких листів чи документів, але хоч би список тематичних партій, бо в посилці є і мистецькі речі»¹⁸.

Листування між Є.Зиблікевичем і гетьманівною Оленою Отт-Скоропадською, яка після смерті старшої сестри Єлизавети стала власницею родинного архіву, засвідчує її велике зацікавлення намірами СЄДІ вивчати історію Гетьманату 1918 р. та діяльність її батька. У листі до Є.Зиблікевича від 22 квітня 1976 р. вона висловила шире бажання сприяти перенесенню архівів Гетьманіча Данила з Детройта до СЄДІ у Філадельфії¹⁹. Її лист був написаний незадовго до отримання кореспонденції від голови УГОА М.Гаврилів-Бояра від 21 квітня 1976 р. У своєму зверненні до гетьманівни Олени Отт-Скоропадської очільник гетьманського руху з'ясовує, до речі, деякі обставини пересилки архіву гетьманіча Данила з Лондона і водночас згадує деякі цінні речі, які до нього належали. Зокрема, М.Гаврилів-Бояр пише, що в архіві «знаходяться також документи на маєтності Скоропадських і Дурново в Україні і Росії, альбом фотографій дому Дурново в Петербурзі і багато інших фотографій і т.д.»²⁰. Отже, можна припустити, що родинні альбоми з фотографіями родини Скоропадських 1920–1945 рр. та сторінки з альбому з оригінальними фотографіями Скоропадських у 1915–1929 рр., а також альбом з фотографіями будинку П.Дурново у Петербурзі та дачі Кочубеїв у Крестовському (Охта), як і малюнки олівцем членів родини Скоропадських, роботи Ольги Мордвінової, а також живописні роботи Олександри Петрівни і гетьманівни Єлизавети

спочатку були в Лондоні у гетьманича Данила, а після його смерті гетьманівною Марією відіслані до УГОА в Детройті. У своєму листі до гетьманівни Олени Отт-Скоропадської від 21 квітня 1976 р. М.Гаврилів-Бояр пише, що скрині з архівом гетьманича Данила прибули «вантажним кораблем... безпосередньо з Лондону до Дітройту і всі скрині з речами були в порту перевезені на митницю для наложення мита на речі...». Оскільки в Лондоні «при пакуванні скрині були дуже щільно набиті паперами», митні урядовці в Детройті змушені були те, що не вмішалося до одних скринь, перекладати до інших, створюючи таким чином ще більшу невпорядкованість документів і матеріалів²¹. У цьому ж листі М.Гаврилів-Бояр нарікає на «розкиданість поодиноких томів генеалогічної праці» гетьманової по окремих скринях. «Щодо змісту архіву, то він значно змінився в порівнянні з тим, яким був перед його евакуаціями на різні місця – багато вивезеного вже назад не повернулось, як то: залишено в Меллінгені (коло Ваймару), коло Дрездену, в Австрії, загинула ціла Гетьманська Канцелярія, яку перевіз до Баварії М.Плечко»²².

Після тривалих дискусій з членами проводу УГОА 23 серпня 1976 р. гетьманівна Олена Отт-Скоропадська висловила настійливе прохання передати родинні архіви Скоропадських до СЄДІ. До прийняття цього рішення, як свідчить цей лист, її підштовхнули дві обставини. Насамперед те, що попри обіцянку впорядкувати лондонський архів і створити у Детройті Гетьманській музей, справа так і не зрушила з місця. Водночас СЄДІ, перебираючи архівні колекції з Детройта, давав гетьманівні гарантії, що вона залишається власницею колекції стільки, скільки вважатиме за потрібне, а також публікації матеріалів з архіву Скоропадських лише за їх згодою. Відповідаючи на запити проводу УГОА, що фотоматеріали родинного архіву Скоропадських мали стати основою для пропам'ятної книги про гетьманський рух та інших гетьманських видань, гетьманівна Олена підкреслювала, що така авторитетна організація, як СЄДІ, може укласти з УГОА угоду для попередження будь-яких труднощів у майбутньому²³.

Лист Олени Отт-Скоропадської проводу УГОА від 23 серпня 1976 р. певною мірою розкриває долю родинного архіву, який зберігався в Оберстдорфі. Зокрема, вона пише, що до СЄДІ надісланий архів Допомогового комітету для сприяння голодуючим в Україні у 1932–1933 рр., який очолювала її сестра Єлизавета, а також архіви останньої та гетьманівни Марії Монтрезор-Скоропадської. Все особисте листування з архівів Скоропадських, які зберігалися у Детройті, а також Оберстдорфі, гетьманівна Олена Отт-Скоропадська прагнула вилучити із загальної колекції і залишити у себе. «Довірочні справи я буду тримати окремо», – писала вона у вищезазначеному листі. Далі гетьманівна зазначала, що до них вона відносить як «інтимні родинні справи», так і листи матері до гетьманича Данила про приватні стосунки в родині тощо²⁴. Проте, на її думку, це були одинокі фрагменти, переважну більшість колекції вона прагнула зробити максимально відкритою для дослідження. «Взагалі, на мою думку, ми мусимо на наші архіви дивитися в історичному сенсі... – наголошувала гетьманівна Олена у своєму листі до Управи УГОА. – Ці архіви належать до історії Української Еміграції і є доказом діяльності Гетьманського Руху і членів нашої родини, і чи там є неприємні історії, чи ні з історичного погляду ніякої ролі не грає»²⁵. Водночас гетьманівна прагнула упорядкувати всі матеріали про їхній рід, які збирала її матір Олександра Петрівна, і наголошувала, що в архівах Гетьманича Данила зберігався найкращий примірник їхнього генеалогічного дерева.

30 травня 1978 р. за домовленістю з Оленою Павлівною Є.Зиблікевич перебрав у М.Гаврилів-Бояра архівну колекцію. За описом, архів розміщувався у 19 великих скринях, які були перевезені до інституту. Окрема комісія, до якої увійшли М.Гадзінський, Й.Біловус і Б.Коваль, склала перший інвентар і виділила документи, листи і матеріали персонального і родинного характеру, які були надіслані власниці архіву Олені Павлівні Отт-Скоропадській. Згідно з досягнутими домовленостями, решта матеріалів колекції могла бути оприлюднена

лише через 50 років після вказаних у цих документах подій і при погодженні з власницею. При цьому зазначалося, що право на використання матеріалів з колекції Скоропадських визначає спеціальна комісія для підготовки ювілейних гетьманських видань²⁶.

8 квітня 1980 р. гетьманівна Олена Отт-Скоропадська разом з чоловіком відвідали СЄДІ. Газета «Свобода», яка висвітлювала цей візит, писала, що висока гостя «виявила бажання і готовність переслати до Інституту решту архівного фонду, а також поробити заходи для збагачення Інституту архівним майном історичних східньо-європейських родів, посвоячених зі Скоропадськими як по лінії свого Батька, гетьмана Павла, так і по лінії своєї Матері, пані Гетьманової Олександрини»²⁷. У свою чергу, вітаючи гетьманівну Олену Отт-Скоропадську, Є.Зиблікевич зазначав, що управа СЄДІ свідомо тієї високої відповідальності, яку набула після одержання від неї великої частини особистого архіву Скоропадських. Він підкреслював, що цей архів є унікальним уже тому, що він – єдина родинна колекція гетьманської сім'ї, яка збереглася. «І коли по нікому з наших Гетьманів, ані по їхніх нащадках, не залишилося в українських руках хоч малої частини їхнього архівного добра, то на тлі такої сумної дійсності – оцілння особистого архіву родини Скоропадських набирає виняткового значення і вартості», – підкреслював Є.Зиблікевич у своїй промові, вітаючи у Філадельфії 9 квітня 1980 р. гетьманівну Олену Отт-Скоропадську. Він особливо наголошував на тій відповідальності і самопосвяті цілої гетьманської родини, яку її члени продемонстрували, зберігаючи родинну колекцію для нащадків²⁸.

Листування між гетьманівною Оленою Отт-Скоропадською і Євгеном Зиблікевичем проливає світло на плани СЄДІ щодо публікації матеріалів з родинного архіву гетьмана. Насамперед планувалося видання споминів Павла Петровича Скоропадського мовою оригіналу – російською та у перекладі двома мовами – німецькою й українською. Є.Зиблікевич замовив переклад з російської на українську відомій провозахисниці і дисиденту, яка в той час працювала перекладачем у Гарвардському університеті, – Надії Світличній. Переклад німецькою мовою здійснювала особисто гетьманівна Олена Отт-Скоропадська²⁹.

Ці видання Є.Зиблікевич планував проілюструвати фотографіями з родинних альбомів Скоропадських. Відібравши певну кількість знімків, які, на його думку, давали змогу розкрити головні події в житті родини, Є.Зиблікевич розпочав їх ідентифікацію. Він також замовив професійні копії з маленьких і не досить якісних фотографій членів родини Скоропадських дореволюційної доби, прагнучи зробити їх придатними для видання³⁰. У листі від 26 березня 1984 р. Є.Зиблікевич просив гетьманівну Олену Отт-Скоропадську прокоментувати перші 18 фотографій, які планувалося включити до фотододатку до споминів гетьмана Павла Скоропадського російською мовою. Як засвідчує цей лист, усі три видання мали супроводжуватися різними фотографіями. Водночас президент СЄДІ згадує про добір фотографій «до великого альбому Родини Скоропадських та їхніх Родів», який він створював для науковців і відвідувачів інституту³¹. Є.Зиблікевич просив гетьманівну подати підписи під фотографіями з атрибутикою місця і часу фотографій, ім'я та прізвища зображених на них осіб. Також він прохав зробити такі самі підтекстівки до знімків німецькою мовою³².

Як відомо, проект видання споминів гетьмана Павла Скоропадського був реалізований не повністю. Український переклад так і не був здійснений. Перше повне видання у 1995 р. спогадів гетьмана було проілюстровано невеликою кількістю фотографій, до яких не увійшли ті, які свого часу запланував перший президент СЄДІ Є.Зиблікевич. Робота СЄДІ поступово ставала дедалі менш активною, переважно через відсутність кадрів і фінансування. Тому спадкоємиця родинного архіву Скоропадських гетьманівна Олена прийняла рішення передати його в Україну. Колекція Скоропадських, як і раніше, залишається приватною власністю роду. Але, усвідомлюючи значний інтерес серед науковців до історії славетного роду загалом та окремих його діячів зокрема, гетьманівна Олена Отт-Скоропадська відкрила її для вивчення науковцями.

Нині збірка документів Скоропадських зосереджена переважно у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві. Це найбільший комплекс джерел з історії родини Скоропадських, який зібрано у колекції «Скоропадські – поміщики Полтавської, Чернігівської губерній». Матеріали цього зібрання висвітлюють життя та розмаїту діяльність багатьох генерацій роду Скоропадських упродовж двох століть. Серед переданої гетьманівною Оленою Отт-Скоропадською у червні 1993 р. до київського архіву частини родинної колекції, зокрема численні документи, зібрані її матір'ю Олександрою Скоропадською, що присвячені історії цього роду та споріднених родів – Миклашевських, Апостолів, Розумовських, Безбородьків, Олсуф'євих, Дурново, Волконських, Бібікових, Кочубеїв, Демідових, Білосельських-Білозерських та ін. Окрему групу цих матеріалів складають світлини, на яких зображено маєтки Скоропадських у селі Полошки та хуторі Тростянець (кілька фото), маєтки та інтер'єри приміщень дачі П.Дурново на Палюстрівській набережній у Петербурзі, яку в родині називали «Охта», палацу на Англійській набережній, маєтків у с. Чутово Полтавської губернії і с. Дмитрівка Саратовської губернії та ін.³³ На жаль, світлин із зображенням гетьмана Павла Скоропадського у дитинстві та членів його родини збереглося дуже мало³⁴. Як відомо, альбоми Скоропадських були знищені під час селянських заворушень і згоріли разом із дерев'яним маєтком Скоропадських на хуторі Тростянець. Більше пощастило світлинам побуту дітей Скоропадських у с. Полошки. Як згадує гетьманівна Олена Отт-Скоропадська, їх дублети збереглися у мадемуазель Пауліни Шульц³⁵.

У червні 2006 р. зі Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського (м. Філадельфія, США) до ЦДІАК України надійшла решта архівних матеріалів Скоропадських, які за дорученням спадкоємиці передав інститут. Переважну більшість цієї частини колекції складають приватне листування між членами родини, документи про їхню громадсько-політичну діяльність, зокрема гетьманича Данила Скоропадського та участь гетьманівни Єлизавети Скоропадської у допомогівій та протестній акції під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та ін. Серед матеріалів чимало фотографій не лише членів родини Скоропадських, а й членів гетьманського руху. Зокрема, ціла серія знімків американських і канадських «Січей» 1930-х рр.

Ще одна невелика група фотоматеріалів родини Скоропадських надійшла до ЦДІАК України від гетьманівни Олени Отт-Скоропадської два роки тому. Серед них, зокрема, світлини чоловіка гетьманівни Марії – графа Адама Монтресора від дитячих років до шлюбу, членів його родини та їх посілостей. Поряд з ними світлини з панахиди на цвинтарі в Меттені у першу річницю смерті гетьмана Павла Скоропадського (Меттен, 26 квітня 1946 р.).

Слід зазначити, що дублети світлин цієї події зберігаються також в Українській вільній академії наук у США (Нью-Йорк) у різних колекціях гетьманців, зокрема в колекціях гетьмана Павла Скоропадського (ф.17), Союзу гетьманців-державників (ф.111) та Наталії Полонської-Василенко (ф.340)³⁶. Остання була дуже близькою до гетьманівни Єлизавети Кужім-Скоропадської. Тому в її архіві збереглося чимало світлин з дарчими написами від гетьманівни Єлизавети.

Варто також наголосити, що при передачі від СЕДІ до ЦДІАК України архівної колекції Скоропадських невелика частина матеріалів, яка належить родині гетьмана, залишилася в інституті. Це пояснюється насамперед тим, що на той час Управа СЕДІ вже прийняла рішення про продаж будинку, в якому розміщувався інститут разом з архівом, і мала його терміново звільнити. Всі колекції СЕДІ переміщалися до іншого приміщення – Товариства святої Софії у Філадельфії, де нині інститут орендує кілька кімнат. Протягом кількох років архівні документи, періодичні видання та книги бібліотеки СЕДІ залишалися невпорядкованими. Лише у 2012 р., коли автор цих рядків дістав можливість відвідати інститут і ознайомитися з його колекціями, виявилось, що вони потребують опису та впорядкування. Протягом двох років після сортування та експертизи документів, фотографій та матеріалів

архіву СЄДІ складався опис колекцій інституту. Серед них невелику частку становлять матеріали, які належать родині Скоропадських. Ідеться, насамперед, про оригінал родоводу Скоропадських-Дурново, складений гетьмановою Олександрою³⁷. Безумовно, велику цінність представляють оригінали (автограф) «Споминів» гетьмана (16 записників і 4 книжки покажчиками до них) та варіанти їх редакцій та набору, а також оригінал і машинопис з правкою споминів П.Скоропадського «Мое детство», різного роду його записи і нотатки³⁸. В архіві СЄДІ зберігся переклад Н.Світличної українською мовою «Споминів» П.Скоропадського, зроблений на замовлення першого президента інституту Є.Зиблікевича³⁹. Листування Скоропадських з діячами гетьманського руху В.Коростовцем, А.Білопольським і В.Босим, а також зошит з реєстром листів Єлизавети Скоропадської за 1948–1952 рр.⁴⁰ Серед документів, які стосуються особисто гетьмана, слід також згадати телеграфні стрічки розмов між Павлом Скоропадським та його дружиною Олександрою, оригінальні поштові листівки П.Скоропадського до неї, а також пайову і польову книжки гетьмана⁴¹.

Поряд з іншими документами родини Скоропадських в архіві СЄДІ зберігається невелика частина листування гетьманової Олександри, гетьманівень Марії та Єлизавети Скоропадських з діячами гетьманського руху, зокрема з В.Ємцем, В.Сегейдою, В.Гришком та ін.; спогади Єлизавети Павлівни і секретаря гетьмана Д.Грещинського про смерть Павла Петровича, малюнки Єлизавети та Олександри Петрівни Скоропадських тощо⁴². Значно більшою за обсягом документів, які належать родині гетьмана, є частина листування та особистих паперів Данила Скоропадського. Серед них, зокрема, автограф і копія листа Андрія Мельника гетьману⁴³.

Але особливу увагу слід звернути на оригінальні альбоми світлин родини Скоропадських, які зберігаються в архівній колекції СЄДІ. Ідеться про оригінальний альбом з фотографіями родини Скоропадських, 1920–1945 рр. та сторінки з альбому з оригінальними фотографіями Скоропадських у 1915–1929 рр.⁴⁴; оригінальний альбом з фотографіями будинку П.Дурново у Петербурзі та дачі Кочубеїв у Крестовському (Охта); малюнки олівцем представників родини Скоропадських, роботи Ольги Мордвінової, а також живописні роботи Олександри Петрівни і гетьманівни Єлизавети⁴⁵.

Більшість фотографій з родинних альбомів були зібрані та систематизовані Олександрою Петрівною Скоропадською (уродженою – Дурново). Як уже зазначалося, саме вона сформувала і уклала серію альбомів зі знімками, які розкривали життя як родини Скоропадських до її шлюбу з Павлом Петровичем – майбутнім гетьманом України, так і родини Дурново до цієї ж події. Крім того, був укладений окремий альбом з фотографіями інтер'єрів будинку Петра Павловича Дурново у Санкт-Петербурзі (Англійська набережна, 16), в якому виростала Олександра Петрівна Скоропадська, також дачі її батька в Охті на Палюстрівській набережній у Санкт-Петербурзі⁴⁶. У цьому самому альбомі вміщено також фотографію палацу князя Костянтина Есперовича Білосельського-Білозерського – сина князя Еспера Білосельського-Білозерського – першого чоловіка Олени Павлівни Кочубей (уродженої Бібікової), бабусі Олександри Петрівни Дурново по матері. Остання сфотографувала також інтер'єр вітальні бабусинового будинку на вул. Мільйонній, 22 у Петербурзі. Більшість фотографій супроводжується коментарем Олександри Петрівни Дурново. Так, зокрема, у поясненні до фото вітальні Олени Павлівни Кочубей онука писала: «Будинок був куплений Кн. С.С.Абамелеком-Лазаревим. Портрет кн. Вас[илия] Віктор[овича] Кочубея. Потім знаходився у маєтку Рябово – Ол[ени] Вас[илівни] Всеволозької. Інша картина описана в [...] та зображення її у Родинному Архіві Дурново, частина ІХ»⁴⁷.

Окрема збірка фотографій висвітлює візит гетьмана Павла Скоропадського та його сина Данила до Лондона у 1934 р.⁴⁸ Зберігся також альбом зі світлинами про побут вояків армії генерала О.Кутепова у 1920–1921 рр., з яким гетьман Павло Скоропадський був знайомий ще з часів Японсько-російської війни 1904–1905 рр.⁴⁹

Серед родинних фотографій Скоропадських, які зберігаються в архіві СЄДІ, декілька висвітлюють військову службу Павла Петровича та час його гетьманування в Україні у 1918 р. Особливу цінність цих світлин становлять власноручні підписи Олександри Петрівни, ідентифікація нею осіб, зображених на фотографіях. Зокрема, вона ідентифікувала всіх офіцерів гвардійської кавалерійської дивізії, якою командував її чоловік, на фото 1915 р. Поряд з ними близько десятка світлин про військову службу гетьмана до 1918 р., наклеєні на папір. Можна припустити, що Олександра Петрівна прагнула їх також упорядкувати в хронологічній послідовності, а крім того ідентифікувати. Так само важливими є її записи на фотографії дипломатичного прийому у залі гетьманського палацу у Києві влітку 1918 р., на якій гетьманова Олександра Скоропадська вказала особи, присутні на цій урочистості⁵⁰.

Судячи з деяких матеріалів, родина Скоропадських збирала весь матеріал з періодичної преси, який стосувався часів гетьманування Павла Скоропадського. Зокрема, в архіві збереглися копії з журналу «Око», який видавався у Києві у 1918 р., із зображенням гетьмана П. Скоропадського та його оточення⁵¹. Водночас не можна виключати, що цей матеріал збирав перший президент СЄДІ Є. Зиблікевич, який прагнув видати деякі документи доби Української Держави 1918 р., а також спомини гетьмана, належним чином їх проілюструвавши.

Сьогодні вже важко сказати, скільки загалом було укладено Олександрою Петрівною Скоропадською родинних альбомів. Гетьманівна Олена Отт-Скоропадська зберігає два з них. Перший – це альбом зі світлинами родини Дурново, другий – родини Скоропадських. Переважну більшість фотографій другого альбому складають знімки, зроблені вже після шлюбу Олександри Петрівни з Павлом Петровичем Скоропадським. До цього самого альбому увійшли нечисленні знімки пращурів гетьмана. Як відомо, альбоми зі світлинами цілої родини Скоропадських, а також інтер'єрів Тростянця і, можливо, інших маєтків Скоропадських до революції, які уклала Олександра Петрівна, загинули під час пожежі у Тростянці.

Як уже згадувалося, гетьманівна Олена Скоропадська у своїх споминах писала, що гувернантка її матері Пауліна Шульц, або, як її ще називали, мадемуазель Шульц «відкрила для себе і для своєї вихованки нове гобі (хобі – *Т.О.*): фотографування», усіх тонкощів якого «їх обох навчав спеціально запрошений фаховий фотограф»⁵². Наслідком хобі стали дуже гарні фотографії, особливо інтер'єрів. За словами гетьманівни Олени Отт-Скоропадської, «сьогодні вони є справді цінними документами часу, оскільки дуже добре показують, як тоді жили люди». За її згадкою, Олександра Петрівна продовжувала це хобі й після свого одруження. Вона багато фотографувала у Тростянці й Полошках (маєтках Скоропадських). Як зауважує гетьманівна Олена Отт-Скоропадська, «з цих фото залишились лише деякі», проте «дублети усіх зроблених спільно з мадемуазель Шульц фотографій добре збереглися в Німеччині» й потім повернулися в родину Скоропадських⁵³.

При цьому Олександра Петрівна намагалася відтворити навколишній світ за допомогою не лише фотографій, а й малюнків. Вона дуже гарно малювала і любила це заняття. Крім того, вона дуже добре розбиралася у живопису. У дитинстві, за свідченням її молодшої доньки, гетьманівни Олени Скоропадської, вона брала уроки у вчителя малювання, який також був видатним знавцем італійського живопису⁵⁴. В родинній колекції збереглося чимало малюнків Олександри Петрівни Дурново. Зокрема, зроблені нею у 1892 р. копії з малюнків Садовнікова 1844 р. малої та великої віталень її бабусі – княгині Олени Павлівни Кочубей у будинку Білосельських-Білозерських на вул. Караванній⁵⁵.

Крім того, збереглася певна кількість світлин Скоропадських, які були укладені Олександрою Петрівною в окремі збірки фотографій. Одна з них присвячена похорону найменшого сина гетьмана – Павла Павловича Скоропадського, який помер у Києві у серпні 1918 р. від апендициту. Інша – панахиді на цвинтарі в Меттені у першу річницю смерті гетьмана Павла Скоропадського (26 квітня 1946 р.)⁵⁶. Решта фотографій родини була посортована у невеликі тематичні групи, очевидно, приготованими для укладання в альбом.

Також збереглися малюнки, зроблені Олександром Петрівною Скоропадською вже в еміграції – серед них будиночок сина Петра на території їхнього маєтку у Ванзее. Суттєво домашню колекцію родини гетьмана поповнили твори близької подруги господині будинку у Ванзее – російської художниці Ольги Карлівни Мордвінової (у дівочтві – Хіз). Батько майстрині – Чарльз Хіз – був особистим вихователем дітей російського імператора Олександра III. Мати – тітка відомого російського художника Олександра Бенуа. Вона ще у дитячі роки заприятелювала з Олександром Дурново і разом з нею брала уроки малювання. Чоловік – Анатолій Мордвінов – флігель-ад’ютант Миколи II. Після зречення імператора продовжував службу у Ставці верховного головнокомандувача у Могильові. У 1918 і 1919 рр. родина Мордвінових намагалася втекти з більшовицької Росії, але натомість її члени були неодноразово заарештовані і лише у 1920 р. їм вдалося виїхати до Латвії, а звідти – до Німеччини. В еміграції О.Мордвінова разом з чоловіком та донькою тривалий час мешкала в оселі Скоропадських у Ванзее. На замовлення гетьмана Павла Скоропадського і за фотографіями оригіналів, зробленими Олександром Скоропадською, вона виконала копії п’яти портретів гетьманів (Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Данила Апостола, Павла Полуботка, Івана Самойловича) та двох жіночих портретів (Насті Скоропадської та Наталії Розумовської), які зберігалися у будинку його діда у Тростянці. Крім того, вона зробила олівцем серію портретів членів родини гетьмана: Павла Петровича і Єлизавети Скоропадських, гетьманівен Марії та Єлизавети, а також Петра Павловича Скоропадського⁵⁷. Досить відомі роботи О.Мордвінової: портрети маслом гетьманівни Єлизавети в українському строї і портрет гетьманової Олександри Петрівни. На зворотному боці фотографії з цього портрета гетьманівна Єлизавета Скоропадська писала, що після війни цей портрет висів у її помешканні, а в квітні 1960 р. вона переслала його до Цюріха Олені Павлівні, в якій він зберігається й нині. Слід також згадати, що перед написанням портрету гетьманівни Єлизавети Скоропадської було зроблено цілу серію її фотографій в українському національному вбранні. Очевидно, О.Мордвінова обирала найкращий ракурс для зображення Єлизавети Павлівни. З репродукції портрета у Берліні у 1922 р. було надруковано поштову листівку, яка мала велику популярність серед українських емігрантів. Про це, зокрема, свідчить той факт, що у 1925 р. зі світлини гетьманівни Єлизавети в українському строї було зроблено фотоколаж, на звороті якого було надруковано цитату з листа В.Липинського від 30.05.1924 р. до «Її Світлости Єлизавети Скоропадської (з Ванзее-Берлін до Фльоренції – 20, Віоле Принципе Євгенія): “Прийміть, Вельмишановна Єлизавета Павловна, мій низький поклон і щирий привіт з дому, в якому на кожному кроці почувається Ваша велика любов до України і присутність чисто українського духу Вашого...”»⁵⁸.

Натомість у ЦДІАК України зберігаються лише окремі альбоми із зображенням краєвидів та фасадів будинку Дурново у с. Рябово Шліссельбурзького повіту Петербурзької губернії та с. Чутово Полтавського повіту, а також сторінки з альбомів, які були, очевидно, вилучені з альбомів за нез’ясованих причин⁵⁹.

Родинні альбоми, які уклала Олександра Петрівна Скоропадська, були посортовані не лише за хронологією, а й тематично. Так, зокрема, альбом під назвою «Скоропадські», в якому збереглися декілька вцілілих зображень пращурів гетьмана Павла Скоропадського, головним чином присвячений молодій родині. Поряд зі світлинами інтер’єру першого помешкання Павла Петровича та Олександри Петрівни Скоропадських на Фурштатській у Санкт-Петербурзі в альбомі вміщено дитячі фотографії Марії, Єлизавети, Петра і Данила. Чимало світлин присвячено спостереженню за тим, як росли діти Скоропадських, їхньому оточенню та забавам. Останні світлини цього альбому завершуються Гетьманатом 1918 р. Варто зауважити, що за винятком фотографій інтер’єрів, всі інші невеликого або малого розміру, переважно зроблені самою Олександром Петрівною Скоропадською. Частина фотографій

нею і прокоментовано, а також ідентифіковано осіб та вказано дату зображення. Тому ці альбоми мають надзвичайно важливе значення для уточнення та описання історії всіх членів родини останнього гетьмана України.

Альбом, присвячений еміграційному періоду життя Скоропадських, складений за такою самою схемою. У його першій частині переважають дитячі фотографії наймолодшої доньки гетьмана – Оленки. Світлини простежують її життя від 1919 р. до 1944 р. – часу одруження з Г.Гіндером. Чимало фотографій зображають оточення родини. У цьому альбомі знімки друзів, родичів та політичних однодумців Павла Скоропадського з гетьманського табору⁶⁰.

Сьогодні вдалося віднайти основний корпус унікальних фотографій цілої родини Скоропадських. Поряд із найбільш відомими представниками династії останнього гетьмана України на них зображені близькі особи із споріднених родів Дурново, Кочубеїв, Білосельських-Білозерських, Олсуф'євих та ін. Приватні фотографії всіх членів родини, їхніх близьких та друзів у всій повноті розкривають життєву історію кожного представника цієї знаменитої сім'ї. Родинні альбоми залишаються у приватній власності гетьманівни Олени Отт-Скоропадської. Отримавши їх від матері, «остання з роду Скоропадських» зберігає їх для своїх дочок і онучки – нащадків уславленого українського аристократичного роду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004; його ж. Доля архівної спадщини Скоропадських у сховищах України // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С.198–246; його ж. Фамільні архіви української лівобережної шляхти у XVII і XVIII ст. та збірка Скоропадських // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип.8. – С.28–57; Кугай В. Поповнення архівного фонду Скоропадських // Архіви України. – 2010. – Ч.3–4. – С. 306–317.

² Гідний роду свого: Каталог виставки до 130-річчя від дня народження гетьмана України Павла Скоропадського / Укладач, автор коментарів Т.Ралдугіна. – К., 2004.

³ Там само. – С.41.

⁴ Докладніше див.: Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. – Львів, 2013. – С.310–311.

⁵ Архів Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.К.Липинського у Філадельфії (США) (далі – Архів СЄДІ). – II–1–21.

⁶ Кугай В. Вказ. праця. – С.308.

⁷ Отт-Скоропадська О. Вказ. праця. – С.339.

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1219 «Скоропадські – поміщики Полтавської, Чернігівської губерній».

⁹ Отт-Скоропадська О. Вказ. праця. – С.161.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Українська різьбарка [Єлизавета Кужім-Скоропадська] // Наше життя (Філадельфія). – 1954. – Ч.2. – С.10.

¹¹ Отт-Скоропадська О. Вказ. праця. – С.161.

¹² Там само. – С.261.

¹³ Архів СЄДІ. – III–2–10.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – III–1–5.

¹⁸ Там само.

- 19 Там само. – III–2–10.
- 20 Там само. – IV–5–3.
- 21 Там само.
- 22 Там само.
- 23 Там само. – III–2–10.
- 24 Там само.
- 25 Там само.
- 26 Там само.
- 27 Свобода (Нью-Йорк). – 1980. – 30 квітня (ч.99).
- 28 Там само.
- 29 Архів СЄДІ. – II–1–3.
- 30 Там само. – II–1–16, 22.
- 31 Там само. – III–2–10.
- 32 Там само.
- 33 ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.1. – Спр.547 та ін.
- 34 Там само. – Спр.543.
- 35 *Отт-Скоропадська О.* Вказ. праця. – С.339.
- 36 Архів ім. Д.Антоновича Української вільної академії наук у США. – Ф.17, 111, 340.
- 37 Архів СЄДІ. – II–1–21.
- 38 Там само. – II–1–2, 4.
- 39 Там само. – II–1–3.
- 40 Там само. – II–1–8, 9.
- 41 Там само. – II–1–1.
- 42 Там само. – II–2–1; 3–1, 2, 3, 4.
- 43 Там само. – II–4–1.
- 44 Там само. – II–1–18.
- 45 Там само. – II–1–21.
- 46 Там само.
- 47 Там само.
- 48 Там само. – II–1–14.
- 49 Там само. – II–1–15.
- 50 Там само. – II–1–17.
- 51 Там само. – II–1–20.
- 52 *Отт-Скоропадська О.* Вказ. праця. – С.339.
- 53 Там само.
- 54 Там само. – С.338.
- 55 Архів СЄДІ. – II–1–21.
- 56 Там само. – II–1–18.
- 57 Там само. – II–1–21.
- 58 Там само. – I–5–11.
- 59 ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.1. – Спр.543, 547.
- 60 Архів СЄДІ. – II–1–18.